

1. Morfologie: základní pojmy

14/11/05

1. Slovo a jeho reprezentace

- lexém (ROM) = slovníkové slovo
- slovní tvar (*rom*) = textové slovo

Paradigma

- = a) soubor slovních tvarů patřících k jednomu lexému a vnitřní struktura tohoto souboru; b) tabulka zachycující paradigma
- a) PARADIGMATICKÁ kategorie = morf. kategorie podílející se na strukturaci paradigmatu
- b) INHERENTNÍ (LEXIKÁLNÍ) kategorie = morf. kategorie nepodílející se na strukturaci paradigmatu

- kategoriální hodnoty (termy)
- konvence v uspořádání paradigmat

Tab. 1: Paradigma lexému ROM

	SG	PL
NOM	<i>rom</i>	<i>roma</i>
VOC	<i>romeja</i>	<i>romale</i>
ACC	<i>romes</i>	<i>romen</i>
DAT	<i>romeske</i>	<i>romenge</i>
LOC	<i>romeste</i>	<i>romende</i>
ABL	<i>romestar</i>	<i>romendar</i>
SOC	<i>romeha</i>	<i>romenca</i>
GEN	[viz 2a]	[viz 2b]

- SUBPARADIGMA = kategoriálně definovaná část paradigmatu

Tab. 2A: GEN.SG subparadigma lexému ROM

	SG M	SG F	PL M	PL F
NOM	<i>romeskerero</i>	<i>romeskeri</i>	<i>romeskere</i>	<i>romeskere</i>
OBL	<i>romeskere</i>	<i>romeskera</i>	<i>romeskere</i>	<i>romeskere</i>

Tab. 2B: GEN.PL subparadigma lexému ROM

	SG M	SG F	PL M	PL F
NOM	<i>romengero</i>	<i>romengeri</i>	<i>romengere</i>	<i>romengere</i>
OBL	<i>romengere</i>	<i>romengera</i>	<i>romengere</i>	<i>romengere</i>

- ÚKOL 1: najděte syntaktické kontexty pro jednotlivé tvary genitivních subparadigmat!
- ÚKOL 2: kolik flexivních tvarů má romské (životné) substantivum?

Homonymie

- = výrazová totožnost slovních forem
- a) SYNKRETISMUS: systematický vs. nesystematický
- b) NEUTRALIZACE: úplný synkretismus urč. kategorie v kontextu nějaké hodnoty jiné kategorie
- např. pád i rod v PL, číslo v OBL.M adjektivního paradigmatu

Tab. 3A: Paradigma lexému BARO

	SG M	SG F	PL M	PL F
NOM	<i>baro</i>	<i>bari</i>	<i>bare</i>	<i>bare</i>
OBL	<i>bare</i>	<i>bara</i>	<i>bare</i>	<i>bare</i>

Tab. 3B: Paradigma lexému ŠARGO

	SG	SG	PL	PL
	M	F	M	F
NOM	šargo	šargo	šarga	šarga
OBL	šargone	šargona	šargone	šargone

2. Morfém

Morfém

- = minimální (dále nedělitelná) jednotka morfologické analýzy (morfologický „atom“)
- má formální i funkční („významovou“) stránku, někdy bývá definován jako minimální znak; jde o rekurentní (opakující se) kovariaci formy a funkce
- příklad1

rom :: rom-a
drom :: drom-a
veš :: veš-a
atd.
↓
X :: X-a
SG :: PL
- příklad2

rom :: d-rom
↓
X :: d-X
? :: ?
není další pár s obdobným funkčním rozdílem!

Alomorf

- morf = „povrchová“ realizace morfému
- alomorf = varianta morfému
- a) LEXIKÁLNĚ podmíněná   rom-a vs. gadž-e
- b) GRAMATICKY podmíněná   ker-d'-om vs. ker-d-e
- c) FONOLOGICKY podmíněná   dikh-av vs. dik-j-om (Selice)
- bc) „něco mezi“   l-es-ke vs. l-en-ge, m-an-ge

Supletivismus

- = alomorfy jsou v pravidelném funkčním vztahu a nepravidelném výrazovém vztahu (prototypicky nepřibuzné)
- a) slabý supletivismus   mer-av vs. mu-l'-om
- b) silný supletivismus   dž-av vs. ge-l'-om, jo-v vs. l-es
- většinou se uvažuje jen o kořenech
- ale srov.   ker-av vs. s-om

3. Klasifikace morfémů

- a) kritérium OBECNÉ FUNKCE
  - lexikální morfém
  - gramatický (flexivní nebo derivační) morfém
- b) kritérium DISTRIBUCE
  - volný = může sám o sobě tvořit slovní tvar
  - vázaný = nemůže sám o sobě tvořit slovní tvar

Tab. 4: Distribuční typy morfémů

DISTRIBUCE	volná	vázaná	vázaná
FUNKCE	lexikální	lexikální	gramatická
TYP MORFÉMU	(volný) kořen	(vázaný) kořen	afix
PŘÍKLAD	<i>rom</i>	<i>gadž-</i>	<i>-o</i>

- KMEN = různé druhy morf. konstrukcí před aplikací afixů
- c) kritérium POZICE (afixu vůči kořenu)
  - sufix/přípona *bacht-al-eder-es-ke*
  - prefix/předpona *bi-bacht*
  - cirkumfix – (ne: *bi-bacht-al-o*)
  - infix, interfix, transfix –
- d) kritérium VZTAHU FORMY A FUNKCE
  - SEPARATIVNÍ morfém = vyjadřuje jedinou kategorii; typické pro tzv. aglutinativní jazyky
  - KUMULATIVNÍ morfém = vyjadřuje více kategorií; typické pro tzv. flektivní jazyky
  - např. v *rom-es-ke*: *-es-* kumulativní, *-ke* separativní
  - tzv. NULOVÝ morf(ém) = nemá materiální realizaci; jistá funkce je vyjádřena pouhou absencí formy

Tab. 5: Ilustrace nulových morfů

	SG	PL
NOM	<i>rom(-0)</i>	<i>rom-a</i>
ACC	<i>rom-es(-0)</i>	<i>rom-en(-0)</i>
DAT	<i>rom-es-ke</i>	<i>rom-en-ge</i>

4. Morfologické operace

Metaforika

- metafora A: morfém je objekt, statická analýza (*item-and-arrangement*)
- metafora B: morfém je proces, procesuální analýza (*item-and-process*)
- statická a procesuální analýza mají stejnou hodnotu pro popis tzv. konkatentivních morfémů
- např. *rom-a*: staticky jde o uspořádání (konfiguraci) dvou morfémů, plurál „je vyjádřen sufixem“ vs. procesuálně jde o operaci jednoho morfému na druhém, „plurál je vyjádřen sufixací“
- statická analýza není schopna ekonomicky popsat tzv. nekonkatentivní morfologii, např. kmenovou alternaci, reduplikaci, subtrakci
- pro rom. je statická analýza poměrně dostačující

Kmenová alternace

- = alomorfe někt. morfému kmene způsobená morf. operací
- a) alternace bez afixace
  - něm. *Mutter* > *Mütter*, *Vater* > *Väter*, *Tochter* > *Töchter* (přehláska, umlaut)
  - alb. *fik* > *fiq*, *papagall* > *papagaj* (palatalizace)
- b) alternace s afixací
  - rom. *phen* > *pheň-a*, *čal-o* > *čal-ar-*, balk. *šor-o* > *šer-e*

Reduplikace

- podoba reduplikantu kopíruje podobu kmene nebo jeho části, staticky ji lze popsat jen abstraktními typy

- např. prereduplikace v ponape (progresiv) *duhp* > *du-duhp*, *mihk* > *mi-mihk*: morfém je *CV-*
- např. postreduplikace v somálštině (plurál) *buug* > *buug-ag*, *fool* > *fool-al*, *jid* > *jid-ad*: morfém je *-aC*
- rom. *rod-* > *rod-ker-* > *rod-ker-ker-* atd. není příkladem reduplikace, ale násobné aplikace afixace

Subtrakce

- např. v murle (plurál) *nyoon* > *nyoo*, *wawoc* > *wawo*, *onyiit* > *onyii*

5. Flexe vs. derivace

- FLEXE = morf. vztah mezi slovními tvary téhož lexému
- DERIVACE = morf. vztah mezi různými lexémy (reprezentovanými základním slovním tvarem)
- jde o kontinuum; prototypická flexe
  - je často relevantní pro syntax
  - je obligatorní (povinně přítomná)
  - má abstraktní funkci a minimálně modifikuje význam kmene
  - nemá arbitrárně omezenou aplikovatelnost, je produktivnější (*rom-ipen* vs. **kher-ipen*)
  - je sémanticky pravidelná
  - je vyjádřena na periférii slova a méně často vyvolává alomorfii kmene
  - může být vyjádřena kumulativně
  - není opakovatelná

6. Flexivní klasifikace

- flexivní třída = soubor lexémů, které se ohýbají stejně
- flexivní klasifikace = členění do flexivních tříd
- romština má několik flexivních (deklinačních) tříd substantiv
- flexivní třída může být reprezentována „vzorem“, tj. určitým lexémem z dané třídy; volba vzoru je v zásadě arbitrární
- příbuzné/podobné flexivní třídy mohou být pojímány jako podtřídy jedné (nad-)třídy

(1) *phral*(∅) vs. *rakl-o*

(2) *raň-i* vs. *pañ-i* OBL.SG *raň-a-(ke)* vs. *pañ-es-(ke)*

(3) *rakl-or-o* vs. *rom-or-o* NOM.PL *rakl-or-e* vs. *rom-or-a*

Oikoklize vs. xenoklize

- a) OIKOKLITIKA
  - < řec. *oikos* „domácí“
  - tzv. TEMATICKÁ morfologie
  - = morfologie charakteristická pro „původních“ (pre-evropské) lexémy, báze atd.
  - ale: i u někt. „přejatých“ (evropských) lexémů/bází
- (4) *mozi* „kino“ < maď. *mozi*
ale skloňuje se oikokliticky: F, NOM.SG *-i*, NOM.PL *-a*
- b) XENOKLITIKA
  - < řec. *xenos* „cizí“
  - tzv. ATEMATICKÁ morfologie

- = morfologie charakteristická pro „přejaté“ (evropské) lexémy, báze atd.
- ale: i u někt. „původních“ (pre-evropských) lexémů/bází

(5) *lindra* „spánek“ < stind. *nindrā
ale skloňuje se xenokliticky: F, NOM.SG *-a*, NOM.PL *-i*

- u někt. morf. operací není oikoklize/xenoklize relevantní, např. tvoření komparativu (*bar-eder* ~ *šarg-eder*)
- existují oikoklitické a xenoklitické flex. třídy, markery atd.

Cvičení

joj na kamel te džal andro foros

čhindžom man kola čuraha

rodav trinen ternen le verdaneha

(Švedlár, B. Plachetková/M. Kubátová, 2003)

- a) segmentace na morfémy, určení jejich funkce
- b) klasifikace morfémů podle distribuce a pozice
- c) má některý z morfémů jiné alomorfy?
- c) kumulativní, separativní a nulové morfémy